

Сергій КОКІН
(м. Київ)

ГОЛОДОМОР У КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ СТОСОВНО УКРАЇНИ

Аналіз опублікованих останніми роками історичних джерел і наукових досліджень дозволяє дійти висновку про те, що Голодомор 1932-1933 рр. в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) слід розглядати у контексті політики більшовицького тоталітарного режиму щодо України впродовж певного історичного періоду. При цьому важливе значення для розуміння причин, перебігу і наслідків Голодомору має вивчення не тільки національної і соціально-економічної, а й репресивної політики більшовиків.

Першovitoki Голодомору слід шукати у “революційній” теорії і практиці російського більшовизму, у марксистсько-ленінському вченні про диктатуру пролетаріата, у культивуванні і застосуванні насильства як засобу захоплення, утримання і використання політичної влади. Більшовицькі керівники (В. Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін, Л. Каменів, Г. Зинов’єв, М. Бухарін, Ф. Дзержинський та ін.), здійснюючі у жовтні 1917 р. державний переворот, знали, що абсолютна більшість населення не підтримувала їхню партію (про це свідчили результати виборів до міських дум і Всеросійських установчих зборів). Неможливість прийти до влади демократичним шляхом і підштовхнула більшовицьких лідерів до радикальних дій.

В умовах розпочавшоїся української національно-демократичної революції місцеві більшовики були політичними аутсайдерами (виняток – Луганськ та кілька інших міст). Молода українська демократія започаткувала власні організаційні форми, головною з яких стала Українська Центральна Рада (УЦР). Деякий час більшовики намагалися використати її у своїх цілях, але безрезультатно. Вибори до Українських установчих зборів ще раз показали, що Україна не могла прийти до більшовизму природним шляхом.

Тому у грудні 1917 р. В. Ленін і ленінці вдалися до насильства, застосувавши апробовану у Росії схему – проголошення “радянської влади” у Харкові на I Всеукраїнському з’їзді рад, збройне захоплення влади на місцях, поширення дії декретів Ради Народних Комісарів (РНК) на ефемерну територію “Республіки Рад”. У січні 1918 р. більшовики здійснили першу криваву спробу окупації Української Народної Республіки (УНР).

Відтоді червоний терор у поєднанні із пропагандою і вульгарним втіленням ідей соціальної справедливості, демагогією щодо встановлення “влади робітників і селян” і побудову “комуністичного суспільства” мали на меті забезпечити завоювання, упокорення і комунізацію України. Це було необхідною умовою для реалізації подальших експансіоністських планів під гаслом “світової революції”.

У період активного збройного протиборства усіх з усіма кожен прихід більшовиків до України супроводжувався новою хвилею червоного терору. На відміну від Росії, де його офіційно навіть припиняли, тут він був постійним і мав специфічну складову за національною ознакою – боротьбу з “українською буржуазно-

націоналістичною контрреволюцією”.

Однак, приборкати національно-визвольний рух силою виявилось неможливим, і наприкінці 1919 р. В. Ленін застосував тактику тимчасових поступок. Він ініціював залучення до співпраці та поглинання українських партій лівого спрямування – Української комуністичної партії (боротьбистів), Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів), пізніше – Української комуністичної партії (так званих укапістів). Ще одним вдалим тактичним кроком було амністування повстанців і колишніх противників з національно-демократичного табору, у тому числі й тих, що емігрували.

Врешті-решт, більшовики завоювали більшу частину України. Важливим чинником при цьому став голод 1921-1923 рр. Не визнаючи довгий час факт голоду в Україні, В. Ленін загострив становище постійними вимогами про вивіз хліба для голодуючого Поволжя, Москви, Петрограда. В результаті громадсько-політичне життя і активний спротив більшовикам в підсоветській Україні були паралізовані. Лише послаблення продовольчого тиску та ініційований В. Леніном вимушений перехід до нової економічної політики дозволив тоді призупинити, а точніше відкласти у часі, подальше вимирання українського народу.

Наприкінці 1922 р. напіввідновленій більшовиками імперії було надано форми федерації советських республік під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). До її складу було включено й формально незалежну до того УСРР. Більшовики розпочали також політику коренізації (в УСРР – українізації) – національно-культурної лібералізації і наближення чужинського партійно-державного апарату до корінного населення, востання більшовицького режиму в місцеве середовище.

Взаємодія зазначених чинників дозволила більшовикам зберегти свою владу і до середини 1920-х рр. стабілізувати політичну ситуацію в УСРР. Та, вже у 1926 р. боротьба з “українською націоналістичною контрреволюцією” стала основним завданням місцевої філії більшовицької спецслужби – Державного політичного управління (ДПУ) УСРР.

Вирішувалося це завдання шляхом збирання оперативного матеріалу на головні кадри “української контрреволюції” – українську інтелігенцію, неформальний громадський актив села, військовослужбовців, особливо тих, які у 1917-1921 рр. були у військах УЦР, Армії Української держави гетьмана П. Скоропадського, Українській Галицькій армії (УГА), Армії УНР, брали участь у повстанському русі. Далі йшла фаза реалізації накопиченого “компрометуючого матеріалу” – здійснення політичних репресій.

Показовим документом щодо цього є “**Орієнтировка по активній українській контрреволюції**”, яку Особливий відділ Українського військового округу (УВО) направив 2 березня 1926 р. начальникам особливих відділів корпусів і дивізій округу. В ній повідомлялося, що за даними Контррозвідального відділу ДПУ УСРР, мало місце певне зростання активності “українських контрреволюційних кіл”. Водночас автори документу констатували, що “грунту для широкої протисовєтської діяльності української к[онтр]-р[еволюції] у масах населення наразі на Україні немає. Але окремі інтелігентські та напівінтелігентські угруповання, які у минулому брали активну участь у петлюрівщині, можуть створювати організації, залучаючи до

них і окремі елементи села, готуючи їх для дій у тилу на випадок війни та терористичної і агітаційної діяльності зараз”.

На доказ цього були наведені такі приклади. Катеринославським окружним відділом ДПУ ліквідована підпільна організація, що охоплювала декілька сіл. Очолював її син вчителя. Він об'єднав навколо себе до 30 місцевих селян, серед яких було багато “колишніх учасників банд”. У Коростенському, Бердичівському і Житомирському округах виявлені організації, що склалися з колишніх учасників “Волинської Повстанської Армії”. Київський окружний відділ ДПУ перевіряв відомості про існування “широкої повстанської організації”, що будувалася за принципом трійок і п'ятірок та була зв'язана із закордоном. Такі ж організації, за інформацією чекістів, існували у Прилуках, Лубнах та інших містах.

Далі робився характерний наголос: “...Звертає на себе увагу той факт, що на чолі їх переважно стоять люди, які раніше брали активну участь у боротьбі з нами, як у лавах Армії УНР і Гетьмана, так й у підпільних організаціях і бандах. За цими ж справами проходить публіка, що повернулася за амністією з еміграції”. Тому вважалося за необхідне “звернути увагу на виявлення, а також висвітлення вже виявлених, наявних у [Червоній] Армії колишніх офіцерів Армії УНР і Гетьмана, амністованих отаманів і старшин політичних банд, бандитів, емігрантів та інших”¹.

Невдовзі ДПУ УСРР видало циркулярний лист *“Про українську громадськість”* (від 30 березня 1926 р.)², а ще через п'ять місяців – новий циркуляр – *“Про український сепаратизм”* (від 4 вересня 1926 р.)³. У часовий проміжок між появою останніх двох циркулярів, 25 травня 1926 р., у Парижі було вбито колишнього Голову Директорії УНР і Головного отамана Армії УНР С. Петлюру.

Названі три документи ДПУ УСРР стали своєрідним маніфестом у боротьбі з *“українською контрреволюцією”*. Перший з них ставив завдання перед особливими відділами, а два наступні – за лініями роботи Секретного відділу ДПУ. В циркулярних листах увага зосереджувалася на створенні “націоналістами” своєї бази на селі та необхідності боротьби з цим явищем: “Село привертає пристальну увагу націоналістів. На сільського куркуля робиться головна ставка. На цьому зходяться усі групи української антисоветської громадськості. [...] Конкретні завдання, що стоять перед органами ДПУ, ми зазначали у циркулярі “Про українську громадськість” від 30/ІІІ ц.р. Серед інших завдань цим циркуляром рекомендувалося: [...] 3. Пов'язати роботу по українській інтелігенції з роботою по селу (пункт 6)... Усі зазначені у попередньому циркулярі заходи залишаються повністю в силі й для даного циркулярного листа”⁴.

Подальша комунізація УСРР шляхом руйнації основ життя українського селянина і колективізації індивідуальних селянських господарств зустріли активний і пасивний спротив з боку заможних і напівзаможних господарів (“куркулів” і “середняків”). Відповідним чином це відобразилося й на соціальній поведінці національної інтелігенції, яка завжди була виразником інтересів українського селянства.

Ключовим стало питання про хліб. Наприкінці 1927 р. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін вирішив силою змусити селян здавати хліб державі на її умовах під загрозою перетворення непокірних на “ворогів советської влади”. До останніх застосовували різні санкції – від штрафів до цілковитої конфіскації майна – “розкуркулення” і репресування.

Недорід, силовий тиск на селян і хлібозаготівлі призвели до загострення продовольчого становища. У багатьох районах, у тому числі південно-західних, які у 1921-1923 рр. пережили тяжкий голод, знову почало голодувати до трьох мільйонів людей. Заслухавши 4 травня 1928 р. на своєму закритому засіданні доповідь голови ДПУ УСРР В. Балицького, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, в якій зазначалося:

“1. З огляду на серйозне погравлення антисоветської, куркульської діяльності на селі, зокрема у зв'язку із частковим недорідом і пересівом, особливо у степових округах (Запорізький, Мелітопольський, Херсонський та ін.), визнати за необхідне: [...]”

г) ДПУ посилити роботу по боротьбі з антисоветськими елементами на селі, що активно виступають (колиш[ні] поміщики, колиш[ні] поліцейські, попи, куркулі), застосовуючи до них міри репресії. [...]”

4. У зв'язку із посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційним оформленням окремих угруповань у місті та селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи) ДПУ посилити боротьбу з групами, що проводять активну антисоветську роботу, здійснюючі при цьому необхідні арешти, попередньо повідомляючи до ЦК питання, що стосуються цілих груп”⁵.

У червні 1928 р. В. Балицький надіслав генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу доповідну записку *“Про погравлення української контрреволюції”*, де виклав масштабне бачення цього явища і загрози, які воно несло: “Якщо зміст ідеології правих націоналістичних елементів визначається дедалі більшою активністю куркульської частини села та заможних груп, що йдуть за нею, то тактична поведінка української контрреволюції будуватиметься у тісній залежності від міжнародної обстановки. Можна вважати з'ясованою ту обставину, що міра активності внутрішніх шовіністичних елементів знаходиться у прямій відповідності зі складністю і загостреністю міжнародного становища СРСР. Вони виходять з того принципового положення, що крах СРСР неминучий і що за цієї катастрофи Україна зможе видобути незалежність. При цьому шовіністичні елементи вважають за необхідне організуватись з тим, щоб у відповідний момент бути готовими до виконання своєї “історичної місії” і водночас всебічно сприяти прискоренню розв'язки”⁶.

Свого подальшого розвитку і практичного втілення ці ідеї дістали у зв'язку зі створенням співробітниками ДПУ великих групових кримінальних справ “Спілки визволення України” (“СВУ”, 1929-1930 рр.)⁷, “Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України” (1930 р.)⁸, “Військово-офіцерської контрреволюційної організації” (“Весна”, 1930-1931 рр.)⁹, “Українського національного центру” (“УНЦ”, 1930-1932 рр.)¹⁰, “Трудової селянської партії” (“ТСП”, 1931 р.), “Української військової організації” (“УВО”, 1932-1933 рр.)¹¹; “Польської організації військової” (“ПОВ”, 1932-1934 рр.)¹² та інших.

Головного удару було завдано по тій частині української інтелігенції, яка брала участь у національному державотворенні 1917-1920 рр. У травні-червні 1929 р. у Києві заарештували групу молодих людей, яких звинуватили у приналежності до нелегальної організації. Деякі з них дали свідчення проти віце-президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) академіка С. Єфремова, який у

1917-1918 рр. був заступником голови УЦР, генеральним секретарем з міжнародних питань та головою Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). 21 липня 1929 р. його заарештували.

1 грудня 1929 р. документи зі справи “СВУ” представили на розгляд В. Балицького¹³. Серед них була *“Доповідна записка про результати роботи з викриття українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв’язку зі справою “СВУ”*. В ній повідомлялося, що “за результатами операції, яку проведено в 28 округах з викриття українського підпілля, пов’язаного з “СВУ”, заарештовано понад 700 осіб. Операція охопила праві українські кола і виявила цілу низку угруповань і організацій, що проводили антисоветську роботу на селі і в окружних центрах”. На думку керівників ДПУ, це дало можливість “від загального удару по українській контрреволюції перейти до планомірного виявлення, викриття і оперативного розгрому організацій і зв’язків “СВУ” на периферії, а також до викриття всього організованого підпілля української контрреволюції”¹⁴.

Під особистим контролем Й. Сталіна і генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора були відпрацьовані усі деталі майбутнього судового процесу, домінантою якого став абсолютний антиукраїнізм: “фактично все українське в цих документах постає “петлюрівським”, “націоналістичним”, “шкідницьким” тощо”¹⁵.

9 березня – 19 квітня 1930 р. у Харкові відбувся судовий процес, за результатами якого Верховний суд УСРР “за контрреволюційну діяльність” та “участь у “СВУ” засудив до різних термінів покарання 45 осіб (мінімум 12 з них за рішеннями позасудових органів розстріляли у 1937-1938 рр.). Крім С. Єфремова, були засуджені також колишній член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і голова Ради Міністрів УНР, керівник Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) В. Чехівський та колишній член ЦК УПСФ і міністр закордонних справ УНР, науковий співробітник ВУАН А. Ніковський. Загалом серед засуджених було 6 колишніх членів УЦР та 31 – українських політичних партій¹⁶.

Водночас у січні-лютому 1930 р., органи ДПУ заарештували 46 співробітників Народного комісаріату землеробства УСРР, Українського сільськогосподарського банку, Держплану УСРР, інших закладів і установ. Майже усі вони були “старими спеціалістами”, зокрема 7 – професорами. Їх звинуватили у причетності до “контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України”, яка начебто ставила за мету послаблення економічної могутності УСРР та відновлення капіталістичного ладу. У провину їм поставили те, що вони розробляли питання ринкової економіки, зміцнення і розвитку індивідуального селянського господарства, обстоювали необхідність еквівалентного обміну між містом і селом¹⁷.

19 березня 1930 р. в опублікованій у газеті “Известия” статті “Викриття контрреволюційної організації на Україні” було вказано на зв’язок “шкідників” у сільському господарстві з “контрреволюціонерами” з “СВУ”: “Шкідники в сільському господарстві викривляли лінію радянської влади, допомагаючи куркульству, “СВУ” політично формулювало його вимоги”¹⁸.

На початку червня 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УСРР винесла вирок: обвинувачених було засуджено до різних термінів позбавлення волі. Згодом багатьох з них знову репресували.

Паралельно розгорталися репресії проти українського села. 30 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) затвердив таємну постанову “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, за якою “власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої належали учасники й організатори антирадянських виступів. Вони мали бути “ізолювані” в тюрмах і концтаборах. До другої категорії потрапляли всі, хто чинив “менш активний опір” кампанії розкуркулення. Їх разом із сім’ями виселяли в північні райони СРСР. До третьої категорії зараховувалися всі, хто не опирався розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів”¹⁹.

2 лютого 1930 р. вийшов наказ Об’єднаного державного політичного управління (ОДПУ) при РНК СРСР “Про завдання органів ОДПУ з ліквідації куркульта як класу”. У ньому на органи ДПУ поклалися такі завдання:

“1. Оперативне забезпечення масового виселення (у першу чергу з районів суцільної колективізації і прикордонсмуги) найзаможніших куркулів (колишніх поміщиків, напівпоміщиків, місцевих куркульських авторитетів та всіх інших куркулів, з яких формувався куркульський актив) та їхніх родин до віддалених північних районів з конфіскацією у них всіх засобів виробництва (худоби, машин та іншого реманента).

2. Господарське облаштування виселених куркулів, агентурно-оперативне обслуговування місць поселення куркулів і боротьба з їхніми втечами звідти.

3. Ліквідація всіх куркульських антисоветських організацій, угруповань і знешкодження найбільш злісних куркулів-одинаків, які проводили активну анти-советську діяльність.

4. Придушення збройних куркульських виступів і бандитизму”²⁰.

Станом на 10 березня в УСРР було розкуркулено 61 887 селянських господарств, а напочатку червня 1930 р. загальна кількість зруйнованих у такий спосіб господарств досягла 90 тис.²¹ “Ліквідація куркульта як класу” та насильницька колективізація селянських господарств у формі комун, коли до колгоспів забиралося практично все, чим володіли селяни, спричинили посилення невдоволення села. Незважаючи на загрозу репресій, “інтенсивне насадження комун у перші місяці 1930 р. викликало колосальний опір селянства. Найчастіше він матеріалізувався у “волинках” – демонстративному небажанні працювати в примусово створеному колгоспі. Пройшло безліч “баб’ячих бунтів”. Селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на корову, дрібну худобу й птицю”²².

В інформаційних документах ДПУ УСРР на адресу більшовицького керівництва та ОДПУ називалися й інші форми протесту селян. У доповідній записці голови ДПУ УСРР В. Балицького про політичний стан селянства України у зв’язку з політикою “ліквідації куркульта як класу” за період з 20 січня по 12 лютого 1930 р. повідомлялося, що у січні відбулося 37 масових виступів селян, в яких взяли участь 12 тис. осіб; на 9 лютого було заарештовано 11 865 осіб; у відповідь на розкуркулення селянами було здійснено 40 “терористичних актів”²³.

У доповідній записці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 19 березня 1930 р. зазначалося, що з 1 лютого по 15 березня 1930 р. на селі було ліквідовано 36 “контрреволюційних організацій”, 256 “контрреволюційних куркульських і

терористичних груп”, заарештовано 25 тис. осіб, з них 655 – розстріляно, 3673 – відправлено до концтаборів, 5580 – адміністративно заслано; за даними на 17-е березня, всього було вислано 17 602 куркульські родини, або 88 656 осіб²⁴.

Поряд із придушенням відкритого опору селян, значна увага органами ДПУ приділялася запобіганню виникнення ширших і масовіших протестів у суспільстві за участю міського населення, зокрема української інтелігенції та фахівців з адміністративно-управлінського апарату, тісно пов’язаних з проблемами села, а головне – збереженню повного контролю більшовицького керівництва над Червоною армією.

Місцеві органи ДПУ ретельно відстежували ситуацію у своїх регіонах і військових частинах, своєчасно попереджаючи колег про потенційну небезпеку. 14 червня 1930 р. повноважний представник ОДПУ по Сибірському краю і начальник Особливого відділу Сибірського військового округу Л. Заковський надіслав з Новосибірська до Конотопського окружного відділу ДПУ УСРР шифротелеграму, в якій сповістив про існування на території округу “повстанської організації” на чолі із одним із місцевих “куркулів”. Ця “організація” начебто планувала здійснити виступ у найближчі дні.

Через п’ять днів конотопські чекісти встановили, що “у с. Головеньки Борзнянського району існує повстанська організація, до складу якої входять майже усі куркулі села і хуторів, прилеглих до нього”. 26 червня 1930 р. окрвдділ надіслав начальнику Секретного відділу ДПУ УСРР Г. Люшкову спецзведення про виявлення у селах Головеньки і Ядути та на хуторах Галайбине і Чечель Борзнянського району “організації” у складі близько 50 осіб, керівництво якою здійснював “колишній офіцер царської армії” та “затятий український шовініст”, селянин хут. Чечель К. Заруба, що “мав зв’язок з Києвом”. На чолі “організації” стояв “залишок не ліквідованих учасників СВУ в Києві”. Датою майбутнього повстання у спецзведенні було названо 1 серпня 1930 р.

1 липня 1930 р. Конотопський окрвдділ ДПУ завів агентурну розробку “Весна”. За чотири тижні заарештували перших підозрюваних, і розпочалося слідство у кримінальній справі, що успадкувала назву розробки – “Весна”. Керівництво ДПУ виходило з того, що виступи селян або будь-які інші форми спротиву режиму могли підтримати не тільки колишні офіцери і повстанці, а й військовослужбовці Червоної армії. Ці припущення базувалися на тому, що армія тоді комплектувалася за територіальним принципом. Зкадровані частини УВО на основі запасів зброї повинні були розгортатися за штатами воєнного часу за рахунок приписного контингенту з місцевих мешканців.

Масштаби слідства швидко зростали, воно велося паралельно у Конотопі, Чернигові, Харкові, а серед заарештованих ставало дедалі більше колишніх офіцерів. Один з них – колишній прапорщик Г. Обмач походив з Борзни, мешкав у Києві й підтримував дружні зв’язки з деякими земляками. У його показах від 2 вересня 1930 р., які він дав у присутності Г. Люшкова, була викладена версія про виникнення у селах Борзнянського району і в райцентрі “підпільної селянської організації” з “куркулів” та інших людей, незадоволених “заходами з проведення колективізації”. 17 вересня Г. Обмач розповів про історію створення “Київської організації”, а інший заарештований – колишній підполковник С. Добровольський 21

листопада 1930 р. повідомив про “існування офіцерської патріотичної підпільної організації всесоюзного масштабу”, Київське відділення якої начебто очолювали колишні генерал-майор В. Ольдерогге, полковники А. Семенович і О. Луганін, генерал-лейтенант В. Кедрін.

Восени – грудні 1930 р. за підозрою у підготовці “всеукраїнського збройного повстання” заарештовували людей по всій території УСРР – на Полтавщині, Харківщині, Поліссі, у Центральній та Південній Україні. Усюди органи ДПУ виявляли “контрреволюційні змови” селянства у спілці з “офіцерськими організаціями”.

Арешти проводили на тлі подальшої “ліквідації куркульства як класу”. Станом на 10 грудня 1930 р. за межі УСРР було виселено вже 31 593 родини (146 229 осіб). Навесні та влітку 1931 р. органи ДПУ за допомогою організованої сільської “громадськості” розкуркулили і депортували за межі УСРР ще 23,5 тис. селянських господарств.

Керівництво ОДПУ, узагальнивши матеріали, що надходили з ДПУ УСРР, вирішило надати справі міжнародно-шпигунського забарвлення. Повноважним представництвом ОДПУ була надіслана “орієнтировка” від 5 грудня 1930 р. з повідомленням про те, що ДПУ УСРР викрило і ліквідує “крупнейшую всеукраїнську організацію”, яка була створена 2-м відділом Польського Головного штабу (військова розвідка і контррозвідка). Діяльність цієї “організації” була спрямована на підготовку “всеукраїнського збройного повстання” з метою забезпечення успіху іноземної інтервенції та “рейду петлюрівських партизанських загонів з Польщі, що повинен був передувати інтервенції”; “конкретним терміном повстання була намічена осінь 1930 р.”.

Територіально “організація” охоплювала значну частину України: Київський, Чернігівський, Конотопський, Ніжинський, Роменський, Прилуцький, Черкаський, Шепетівський, Вінницький, Кам’янець-Подільський, Могилевський, Харківський, Маріупольський, Криворозький, Дніпропетровський, Запорізький і Полтавський округи; міста Харків, Київ, Одеса; а також мала зв’язки з іншими регіонами СРСР та містами Москва і Ленінград. Головною базою роботи зі створення повстанських загонів чекістами була визначена Чернігівщина.

Керівництво цією роботою начебто здійснював “Штаб повстанських військ визволення України”, що знаходився у Борзні (“Борзнянський центр”) і об’єднував 102 повстанських загони, здійснюючи координацію ними через підцентри у Чернігові, Ніжині, Конотопі, Сновську, Коропі, Корюковці, Ічні, Вертієвці, Прилуках і Ромнах. Крім того, він охоплював своїм впливом частини 7-ої територіальної дивізії, зокрема, ті, що базувалися у районі Батуринського табору. Колишні офіцери з навколишніх сіл товаришували зі своїми колегами-військовими цієї дивізії. Це дало слідчим підстави заарештувати 100 військовослужбовців-перемінників, серед яких було 18 осіб молодшого і середнього командного складу.

Про наявність серйозної бази для повстання на Чернігівщині, на думку авторів “орієнтировки”, свідчив той факт, що “при проведенні там масової операції було заарештовано 3 000 осіб й у них вилучено 1 682 одиниці зброї”. А загалом за справою на той момент заарештували вже 3 400 осіб, головним чином потенційних повстанців.

14 січня 1931 р. ДПУ УСРР представило обвинувальний висновок у справі “Контрреволюційної організації “Лівобережний штаб повстанських військ визволення України” (Борзнянський центр)”. Шпигунський акцент з назви “організації” було прибрано, її вже називали “контрреволюційною диверсійно-повстанською”, а “диверсійно-повстанські загони на Чернігівщині” перетворили на “периферійні одиниці Київського військово-офіцерського центру”. Через три дні Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР розглянула справу на 12 “керівників центру” й прийняла рішення розстріляти їх. Переважну більшість заарештованих селян Чернігівщини також було розстріляно.

Певний парадокс полягав у тому, що переслідувань зазнавали люди, які не виступали зі зброєю в руках проти більшовицької влади. Водночас в науковій літературі наводяться відомості про те, що селянство відповіло на насильницьку руйнацію традиційного укладу господарювання і життя досить гострими формами протесту – від знищення колгоспного майна до збройного опору. Дослідники посилаються на дані ДПУ УСРР, яке впродовж 1930 р. зафіксувало в УСРР 4 098 селянських виступів, у тому числі 3 208 – зі встановленою кількістю учасників – 956 587 осіб. “Особливо небезпечним для влади було те, що в ході виступів проявлялися елементи організованості і згуртованості селян: спільні виступи декількох сіл і районів, створення озброєних загонів, висування селянських вожаків... Масштаби і подібні елементи організованості набували рис справжньої селянської війни проти влади. Не менш тривожним для керівництва компартії було висування селянством, зокрема на Правобережжі, політичних гасел самостійності України на противагу українській державності в складі СРСР”²⁵.

Влада була поінформована про висловлювання бунтівних селян щодо пошуку допомоги, можливо, й у колишнього офіцера. Так, за інформацією Могилів-Подільського окружного комітету КП(б)У, орієнтовно від 20 березня 1930 р., на окремих селянських зборах Вінниччини “куркулі виголошували такі промови: “Зараз викинути іскру, і все село повстало би”, або: “Якби появились золотопогонники – всі селяни пішли б за ними”²⁶.

Небезпека поєднання зусиль різних “контрреволюційних елементів” у боротьбі з більшовицьким режимом для партійно-державного керівництва була очевидною. Побоювання щодо приєднання до селянського опору опозиційно налаштованих військовослужбовців та переходу до рук повстанців збройного потенціалу УВО підштовхнули владу до нових репресивних заходів. Адже існувала загроза розкладу навіть військ ОДПУ.

“Весьма большое влияние на политико-моральное состояние частей, – йшлося у циркулярі ОДПУ від 27 грудня 1930 р., – оказывает отмечающийся за последнее время усиленный напор в части войск ОГПУ отрицательного влияния из деревни. Кулацкие элементы деревни систематически пытаются влиять на красноармейцев как путем личного воздействия на отпускников-красноармейцев, так и через их родственников в деревне. Попытки кулацкого элемента распространить свое влияние на части войск ОГПУ особо отмечаются в тех частях, которые расположены в районе своего комплектования или вблизи него”²⁷.

Не дивно, що й “Київська організація” ставила собі такі завдання: антирадянська агітація у військових школах Києва (у місті їх було чотири); контрреволюційна

робота у військових частинах (п'яти стрілецьких, трьох артилерійських та двох залізничних полках тощо); співпраця з "офіцерськими організаціями" в інших містах України; робота з офіцерами, що перебували у запасі; підризна агітація серед населення; повстанська робота у селах Правобережжя та Лівобережжя; підготовка збройного повстання у Києві під час нападу військ держав Антанти на СРСР.

Характерно, що слідство намагалось пов'язати вигадану "офіцерську організацію" з "викритою" раніше "СВУ". Заарештований В. Ольдерогге на допитах назвав кількох знайомих викладачів Київського політехнічного інституту та знах у місті інженерів. Слідчі потрактували це як "зв'язок" заарештованих представників київської інтелігенції з підготовкою "офіцерською організацією" збройного повстання.

Усього на травень 1931 р. серед цивільного населення Києва чекісти виявили близько 1 тис. "повстанців", з яких 730, у тому числі мінімум 300 колишніх офіцерів, було піддано арештові. За результатами слідства 650 осіб дістали або вищу міру покарання, або ув'язнення. В регіонах колишніх офіцерів, які не служили в Червоній армії, заарештовували й засуджували за київською схемою: головним пунктом обвинувачення була підготовка антирадянського виступу у тому чи іншому місті – Вінниці, Дніпропетровську, Житомері, Зинів'ївську, Одесі, Полтаві і т.д.

Пильну увагу було звернено на штаб УВО в Харкові, де головним підозрюваним певний час був заарештований 20 вересня 1930 р. колишній капітан, начальник військових сполучень округу В. Сергєєв. Проте особливе незадоволення більшовицькою політикою висловлював колишній штабс-капітан, начальник 1-го оперативного відділу штабу С. Івановський, який відверто критикував гноблення режимом селянства.

Масові арешти у Харкові почалися в лютому 1931 р. Протягом місяця були заарештовані С. Івановський, колишній підполковник і помічник командувача військами округу С. Бежанов, деякі інші керівники штабу УВО та воєнні керівники місцевих вузів. Невдовзі Бежанову та Івановському довелося взяти на себе всю вину щодо "організації всеукраїнського збройного повстання".

Вони "визнали", що очолювали "контрреволюційну організацію", яка охоплювала майже всі гарнізони, та назвали "керівників" місцевих "організацій", на той час переважно вже заарештованих: у Києві – В. Ольдерогге, у Дніпропетровську – командира 30-ої стрілецької дивізії П. Мясоєдова та начальника штабу дивізії М. Катанського, у Житомері – командира 44-ої стрілецької дивізії Я. Штромбаха, у Вінниці – командуючого 17-м стрілецьким корпусом М. Василенка, начальника артилерії корпусу Г. Фрідріха, командира 24-ої стрілецької дивізії С. Даненберга та командира 96-ої стрілецької дивізії О. Глазкова, у Полтаві – начальника штабу 25-ої стрілецької дивізії Д. Помазкіна та воєнного керівника В. Тимофєєва-Наумова, у Миколаєві – начальника штабу 15-ої стрілецької дивізії О. Кушелєвського, в Одесі – начальника штабу 6-го корпусу О. Кірпічнікова та начальника артилерії корпусу М. Брамма, у Черкасах – начальника штабу 99-ої стрілецької дивізії Коваленка²⁸.

У збройному повстанні мали взяти участь практично всі військові частини

округу. Зокрема, організатори повстання начебто планували, що на бік селянства перейдуть 7-ма (Чернігів), 15-та (Миколаїв), 23-тя (Харків), 24-та (Вінниця), 25-та (Полтава), 30-та (Дніпропетровськ), 44-та (Житомир), 45-та і 46-та (Київ), 51-ша (Одеса), 96-ша (Вінниця), 99-та (Черкаси) та 100-та (Умань) стрілецькі дивізії, підрозділи 1-го та 2-го кінних корпусів.

Крім того, деякі представники українських територіальних дивізій та викладачі Школи Червоних старшин (Харків) “планували” організувати ще одну армію – селянську – на базі частин, які мали перейти на бік повсталих. Так, заступник начальника Школи Червоних старшин В. Москаленко повідомив, що “Харківська контрреволюційна організація” планувала створити з селянства п’ять повстанських піхотних та одну кінну дивізії, кілька окремих бригад та полків, а на базі Одеської, Сумської та Київської шкіл розгорнути повстанські артилерійські бригади²⁹.

Усього за справою “Весна” у частинах УВО 23-24 червня 1931 р. було засуджено до розстрілу та різних строків ув’язнення 328 командирів та службовців. Майже стільки ж колишніх офіцерів було взято на облік ОДПУ й більшість з них (переважно командирів рот, батальйонів, батарей) того ж року вилучили з армії. До інших військових округів було переведено 70 % уцілілих командирів дивізій та начальників штабів, 80 % командирів стрілецьких та артилерійських полків і їхніх помічників. В управліннях та частинах УВО залишилася мізерна кількість колишніх офіцерів (4-5 на дивізію). Так було завдано запобіжного удару проти тих, хто за певних обставин міг організувати і очолити збройний опір режиму.

З осені 1930 р. органи ДПУ займалися фабрикацією ще однієї справи – “Українського національного центру”. Ця “організація” нібито була “блоком українських антирадянських партій, окремих груп, формувань (УПСР, УСДРП, УВО та ін.) та колишніх членів контрреволюційного уряду на Україні – Центральної Ради”. У ході слідства, 23 березня 1931 р. у Москві був заарештований М. Грушевський – колишній голова УЦР і один із керівників УПСР, який у березні 1924 р. повернувся з еміграції і працював у ВУАН (Київ). Але здійснити задум щодо його репресування тоді не вдалося, і 4 квітня 1931 р. він був звільнений.

Згідно з постановою колегії ОДПУ від 7 лютого 1932 р. покарання (ув’язнення строком від трьох до шести років) зазнали 50 осіб, серед яких було 10 колишніх членів ЦК УПСР, зокрема колишній голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович (загинув у тюрмі м. Ярославля у травні 1939 р.). У подальшому 33 із них знову репресували за “антирадянську діяльність” і “шпигунство”, причому 21 – розстріляли.

За справами “СВУ”, “Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України”, “Весна”, “УНЦ”, а також “ТСП”, “УВО”, “ПОВ” та іншими було репресовано тисячі людей. Серед них – чимало осіб, які залишили помітний слід у політичній історії України, зокрема у процесах національного державотворення 1917-1921 рр., та продовжували відігравати важливу роль у її громадському і духовному житті, науці, освіті, культурі.

Серед жертв репресій вагому частку склали фахівці різних галузей, представники управлінського апарату – від сільського до республіканського рівня. Навряд чи можна сумніватися в опозиційних настроях значної частини українців та людей інших національностей стосовно радянської дійсності, однак жорстоки

репресії проти них були кричущою несправедливістю. Штучне усунення цих людей від професійної й громадської діяльності і позбавлення їх життя мало руйнівні наслідки для всього українського народу.

Але Й. Сталіну і його оточенню виявилось цього замало, і вони свідомо пішли на ескалацію насильства. У 1930-1931 рр. почалося вштовхування України в новий голод, адже яким би масовим не був політичний терор, сам по собі він не міг забезпечити знищення соціально-економічних підвалин національного буття українців з їхніми віковичними прагненнями волі, землі, власного господарства, достатку та відповідним відображенням цих незаперечних цінностей у свідомості народу, його традиціях, культурі.

У момент корінного зламу у житті мільйонів українців – суцільної примусової колективізації індивідуальних селянських господарств, посилення економічних і адміністративних утисків та політичних репресій – “чистки” суспільства переросли за допомогою хлібозаготовок і вилучення всього продовольства у тотальний терор голодом – у глобальну “зачистку” більшовицьким режимом не до кінця завойованих, непокірних територій, першою з яких – за брутальністю дій влади і кількістю жертв – стала УСРР.

Постанови керівних партійних і державних органів у другій половині 1932 р. заклали юридичну базу масового позбавлення сільського населення України засобів до існування і створили передумови для його фізичного винищення. 7 серпня 1932 р. Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) і РНК СРСР прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Вона “захищала” нещодавно відібране у селян (“усуспільнене”) майно від їхніх спроб повернути його і передбачала суворі покарання – розстріл або ув’язнення мінімум на 10 років до виправно-трудова таборів. Постанова залишилася у народній пам’яті як “закон про п’ять колосків” – її активно використовували в ході хлібозаготівельних кампаній.

З початку липня до 15 листопада 1932 р. ДПУ УСРР заарештувало 11 тис. саботажників хлібозаготівель та “куркульсько-петлюрівських елементів”, а в грудні здійснило операцію зі знешкодження “куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд”, заарештувавши ще 12 178 осіб. Водночас до кінця 1932 р. в УСРР було колективізовано майже 70 % селянських господарств, з охопленням понад 80 % посівних площ.

20 листопада 1932 р. РНК УСРР на виконання вимог союзного центру видала постанову “Про заходи до підсилення хлібозаготівель”, зобов’язавши місцеву владу виконати планові завдання до 1 січня 1933 р. А 6 грудня 1932 р. РНК УСРР та ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі”, яка також стала елементом творення Голодомору. Колгоспи-боржники, що не виконали плану хлібозаготівель, заносили на “чорну дошку” – до них припиняли централізоване продовольче постачання, призупиняли будь-яку торгівлю продуктами, кредитування, вимагали повернути вже видані кредити, здійснювали “очищення” колгоспів від “контрреволюційних елементів”. Навколо сіл встановлювали “загороджувальні загани”, які перевіряли поклажу селян, відбирали у них ношу, що перевищувала 10 кг.

27 грудня 1932 р. на території СРСР було запроваджено єдиний паспортний

режим. Селян при цьому позбавили права отримання паспорта. Вони не мали права на вільне пересування і працевлаштування. Вирватися з голодуючих сіл легально можна було лише за організованими наборами робочої сили на новобудови промислових підприємств, на шахти Донбасу та т.ін. Сільська молодь могла врятуватися, отримавши довідку сільської ради і виїхавши до міст для вступу до вищих навчальних закладів.

У березні 1933 р., намагаючись за будь-яку ціну виконати плани, 48 % колгоспів не видали селянам зернових на трудовні. Це означало, що у майже 9 млн людей було відібрано хліб. Становище селян погіршувалося вилученням у них практично всього продовольства. Це призвело до масової загибелі населення УСРР. Від 75 до 80 % замордованих голодом становили українці. Катастрофічне становище на селі влада пояснювала спротивом “класового ворога”, виправдовуючи тим самим подальші репресії.

Репресивна діяльність органів ДПУ стосовно української інтелігенції, селянства, міського населення, Червоної армії, а також щодо забезпечення виконання “політичних і господарських кампаній Радянського уряду” протягом 1926-1933 рр. була складовою практичної реалізації політичної волі більшовицького Центру щодо остаточного завоювання і упокорення України.

Схематично це можна окреслити так. У політичній площині – послідовне зміцнення централізації компартійного керівництва шляхом придушення будь-якого опору з боку місцевих кадрів та ліквідації національно свідомих носіїв ідей такого опору – від “націонал-ухильників” до “буржуазно-націоналістичних елементів”.

У суспільному (за термінологією більшовиків, “соціально-класовому”) аспекті – проведення такої соціально-економічної та каральної політики, щоб остаточно ліквідувати “представників повалених експлуататорських класів”, “витиснути капіталістичні елементи”, збільшити у соціальній структурі суспільства частку промислових робітників і міського населення в цілому, не допустити економічного зміцнення та посилення політичної активності “дрібнобуржуазних верств”.

Серед цих верств на першому місці були українські заможні селяни – “куркульлі”, “куркульсько-петлюрівські елементи” – головна соціальна база “націоналістів”, важливий соціально-політичний чинник можливого відтворення УНР або іншої форми національно-демократичної державності. Простежується певна синхронність в діяльності органів ДПУ щодо створення у 1929-1933 рр. справ “СВУ”, “Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України”, “Весна”, “УНЦ”, “ТСП”, “УВО”, “ПОВ” та інших з одночасним здійсненням масштабних репресій в українському селі, яке апіорі давало основні кадри повстанської периферії усіх “контрреволюційних організацій”.

У соціокультурній і духовній сферах – під гаслами творення нової, пролетарської, “національною за формою, інтернаціональною за змістом” культури – здійснювалася руйнація всього, що заважало моноідеологізації, уніфікації цих сфер та встановленню тотального контролю держави за ними. Традиційні спосіб життя і культура українців не вписувалися у більшовицьке бачення пролетарської культури майбутнього.

Голодомор став апогеєм репресивної політики тоталітарного режиму стосовно українського народу. Його головним політичним наслідком стали подальша

комунізація УСРР і посилення унітарності більшовицької держави. Зазнавши важких геноцидно-деформаційних змін, український народ більше не міг активно протидіяти більшовицькому свавілля. Тим не менш, з другої половини 1934 р. політичні репресії знову почали набирати обертів. Під їх жернова потрапили нові сотні тисяч українців.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 445. – Арк. 19-21.

² Див.: Там само. – Арк. 25-32.

³ Див.: Там само. – Арк. 38-45. Текст цього документу та виклад історичних обставини, що обумовили його появу, див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 31-32, 254-267.

⁴ Цит. за: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... – С. 257, 266, 267.

⁵ Цит. за: Там само. – С. 268-269.

⁶ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 266. – Арк. 30-31. Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931-1934). – К., 1999. – С. 54.

⁷ Див.: Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70-88; Пристайко В., Шаповал Ю. Фарс с трагічним фіналом. (До 65-річчя процесу у справі “Спілки визволення України”) // Там само. – 1995. – № 1/2. – С. 190-198; Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України. (Публікація Пристайка В., Шаповала Ю.) // Там само. – С. 373-396; Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // Там само. – 2000. – № 2/4. – С. 16-54.

⁸ Див.: Марочко В. Справа “Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР”: механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 96-104.

⁹ Див.: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – №№ 1, 2.

¹⁰ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки...; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). – К., 2004 та ін.

¹¹ Див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників “УРЕ” на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 207-251.

¹² Див.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С. 116-156.

¹³ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”. Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 131-217.

¹⁴ Там само. – С. 131, 180.

¹⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... – С. 43, 44.

¹⁶ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”... – С. 16, 405-406.

- ¹⁷ Див.: Марочко В. Справа “Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР”: механізм і наслідки терору. – С. 99-101.
- ¹⁸ Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”... – С. 49.
- ¹⁹ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – С. 148.
- ²⁰ Цит. за: Акимов И.Н. Советские органы государственной безопасности в период наступления социализма по всему фронту (1929-1932 гг.). – М., 1964. – С.103.
- ²¹ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1989. – С. 149, 151; История Украинской ССР. – Т. 7. – С. 259.
- ²² *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – С. 157.
- ²³ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”... – С. 39.
- ²⁴ Див.: Там само. – С. 39-40.
- ²⁵ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 92.
- ²⁶ Там само. – С. 327.
- ²⁷ Советская военная контрразведка. Сборник документов. – М., 1981. – Вып. 2-й (1922-1941 гг.). – С. 240.
- ²⁸ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 67093-ФП. – Т. 21. – Арк. 88-132; Т. 37. – Арк. 61-85.
- ²⁹ Там само. – Т. 23. – Арк. 563-578.